

Qarayeva Ramilə Kamran qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
ramile_qarayeva@mail.ru

İNKARLIQ KATEQORİYASININ DİL SİSTEMİNDƏ YERİ

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, məntiqi inkarlıq, mononeqativ, polineqativ

Key words: negation category, logical negation, mononegative, polynegative

Ключевые слова: категория отрицания, логическое отрицание, мононегативность, полинегативность

Məlumdur ki, dildə olan bir sıra kateqoriyalar universal xarakter daşıyır. Həmin kateqoriyalara əksər dillərdə mövcud olan təsdiqlilik və inkarlıq, təsirlik-təsirsizlik, müəyyənlik-qeyri-müəyyənlik, modallıq və s. kateqoriyalar daxildir.

İnkarlıq universal bir kateqoriyadır. İfadə vasitələrinin zənginliyinə, əhatə dairəsinin genişliyinə görə inkarlıq kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar içərisində xüsusi bir yeri vardır.

Demək olar ki, inkarlıq problemi ümumi dilçiliyin mühüm problemlərindən biridir. Buna görə də müasir dilçilikdə inkarlıq kateqoriyası bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Son illərdə ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında inkarlıq kateqoriyasının mahiyyəti və onun ifadə vasitələri barədə dilçilikdə çoxlu elmi əsərlərin, monoqrafiyaların, dissertasiyaların yazılmasına baxmayaraq, hələ də bu problem haqda dilçilikdə vahid bir fikir yoxdur. Məhz buna görə də bu mövzuya bütün dövrlərdə müraciət olunub.

İlk dəfə olaraq inkarlıq məsələsi formal məntiqdə eramızdan əvvəl III əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır. İ.N. Brodiski göstərir ki, bütün qədim hind filosofları yalnız varlığın deyil, həm də yoxluğun reallığını qəbul edir və onlar belə hesab edirlər ki, yoxluğun mövcudluğunu qəbul etmədən nə inkişaf, nə də dəyişmə prosesini anlamaq mümkündür.

Bütün reallıqlar qədim hind filosofları tərəfindən aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

“mövcud olanlar - maddi aləmin reallıqları”

“mövcud olmayanlar - qeyri-real olan əşyalar, neqativ olanlar”.

İnkar tək-cə obyektiv əlaqələrin yoxluğu kimi dəyərləndirilməməli, həm də obyektiv əlaqələrin də daxil olduğu predmet və əlamətlərin yoxluğuudur. Formal məntiq inkarı onun ifadə vasitələrindən kənarda öyrənir. Məsələn məntiq üçün “O danışmır” və “Onun danışması yalandır” eyni məzmunlu cümlədir. Göründüyü kimi, eyni məntiqi inkar müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə edilir. Qrammatikada isə bu iki cümlə müxtəlif quruluşları ilə fərqlənir. Strukturdakı əlavə leksik vahid isə məzmunu müəyyən təsir göstərir

İnkarlıq anlayışı bir kateqoriya kimi eyni zamanda fəlsəfəyə və dilçiliyə aiddir və sonuncuda onun rolu çox əhəmiyyətlidir.

XIX əsr fransız dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında inkarlıq xüsusi sahə kimi öyrənilir: Braşə, Bröle, Vaqner və Pənşön, Qiyyam, Milner və başqaları inkarlıq semantik qrup kimi nəzərdən keçirirlər. XX əsr fransız dilçiliyində də inkarlıq problemi xüsusi yer tutur.

Rusiyada ilk dəfə bu məsələ xüsusi tədqiqat obyektinə kimi A.A.Şahmatovun, N.A. Şıqarevskayanın, E.M. Şendelsin və başqalarının, Azərbaycanda isə S.A.Abdullayevin, A.A. Aslanovun, B.R. Məmmədovun və başqalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur.

İnkarlıq elə bir kateqoriyadır ki, onu həm məntiq, həm də qrammatika elmi öz tədqiqat obyektinə daxil edir.

B. Xəlilov inkarlığa belə tərif verir: “İnkarlıq məntiqi kateqoriya kimi obyektiv aləmə, obyektiv reallığa olan münasibəti əks etdirir. Yəni, ətraf aləmə olan münasibət, əşyaya, hadisəyə aid olan əlamət, keyfiyyət obyektiv şəkildə nəzərdən keçirilir”. Məsələn “yağış yağır” ifadəsi təsdiqi, “yağış yağmır” ifadəsi isə inkarı bildirir. Məntiq elmi üçün bu ifadələrin hansı qrammatik vasitələrlə ifadə olunması, hansı morfoloji əlamətlərə malik olması mühüm deyil. Bura da əsas məqsəd hadisənin obyektiv, real olaraq təsdiq və ya inkara aid edilməsidir (3).

Məntiqi inkar ilə qrammatik inkar arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, məntiqi inkar hökm formasında, qrammatik inkar isə cümlə formasında ifadə edilir. Lakin bununla belə dilçilər məntiqi inkarla qrammatik inkar arasında əlaqələrin də olduğunu bildirirlər. Məntiqi kateqoriya ilə qrammatik kateqoriya arasında əlaqə, bunların münasibəti, əsasən, dil ilə təfəkkürün münasibəti kimidir. Bu baxımdan inkarlıq semantikasını məntiqi və linqvistik inkarlığın vəhdəti kimi nəzərdən keçirmək lazımdır (6).

Bəzi dilçilər, o cümlədən E.İ.Şendels, E.Novikov və bir sıra başqa dilçilər haqlı olaraq dil kateqoriyası kimi təsdiqlik və inkarlığın məntiqi təsdiq və inkara nisbətən daha geniş ifadə sahələrinə malik olduğunu qeyd edirlər.

Dil kateqoriyası kimi inkarlıq nisbi müstəqilliyə malik olub, məntiqi kateqoriya adekvat olmayan, lakin onu da özündə ehtiva edən həcmi ilə xarakterizə edilir.

Sırf sintaktik anlamda inkarlıq kateqoriyası inkar hökmdən başqa xüsusi inkarlıq, qarşılaşdırma, istisna, subyektiv sual, qadağa, intensiv təsdiq də ifadə edir. Bəzi dilçilər, o cümlədən L.E.Kumaniçakina bir sıra nida və sual cümləsi quruluşlarında inkar əlamətli cümlənin inkarlıq ifadə etmədiyini, başqa sözlə, inkar cümləsinin təsdiq anladığını qeyd edir.

Rus və qazax dillərində inkarlıq kateqoriyasını tədqiq edən M.N. Lukenova təsdiqin inkar yolu ilə ifadə şəklinə diqqəti cəlb edir. O göstərir ki, məhz burada, inkarlığın rəngarəng implisit ifadə şəkillərində təsdiq və inkarın dialektik vəhdəti, onlar arasındakı sonuz əlaqə ifadə edir.

Dilçilikdə inkarlığın mahiyyətinə dair ayrı-ayrı fikirlər, konsepsiyalar mövcuddur. İnkarlıq haqqında olan müxtəlif konsepsiyalara nümunə olaraq inkarın psixoloji konsepsiyasını və inkarlığın modallıq konsepsiyasını misal göstərmək olar.

İnkarın psixoloji konsepsiyasının tərəfdarları inkarı insan psixikasının məhsulu hesab edirlər. Bu baxımdan onlar (O.Yespersen, Q.Paul, J.Qinneken) inkarlığı sırf subyektiv hesab edərək "insan psixikasının xalis subyektiv vəziyyəti" kimi qiymətləndirirlər. Psixoloji cərəyanın O.Yespersen, H.Funt, V.Havers kimi nümayəndələri inkarlığa həm müqavimət hissinin (le sentiment de la resistance) ifadəsi, həm də pozitif tərəfə münasibətdə qadağan, imtina, rədd düşüncəsinin (le sentiment de la defence) ifadəsi kimi baxırlar (5).

Bu konsepsiyanın tərəfdarları olduğu kimi, əleyhdarları da vardır. Məsələn S.A. Vasilyeva bu konsepsiyanı tənqid edərək, inkar anlamının ümitsizlik, müdafiə, müqavimət, təzad və s. kimi ifadələrlə bərabər tutulmasını qəbul etmir, çünki, bu və ya bu kimi digər hisslər gerçək əlaqələr və münasibətləri ifadə etməyərək həm təsdiq, həm də inkar mühakiməsində əks oluna bilərlər.

Dilçilərin bəziləri təsdiq və inkarı modallığın əsas formaları kimi qiymətləndirir. Onlar inkara obyektiv kateqoriya kimi yox, subyektiv kateqoriya kimi yanaşırlar. Məsələn İ.V. Tolstoyun fikrinə görə "inkar söyləmləri qiymətləndirmə xarakterli modal çalara malikdir. Bu cür fikirlərə bir çox dilçilərin əsərlərində rast gəlmək olar. Lakin V.N. Bondarenko inkar və modallıq arasında sıx əlaqə olduğunu və onların müxtəlif və müstəqil kateqoriya olduğunu göstərir. İnkarlıq kateqoriyasını modallıqla qarışdırmaq olmaz, çünki modallıq ifadə edən sözü və ya söz birləşməsini istər təsdiq, istərsə də inkar cümləyə daxil etsək, onun mənasına o qədər də xələl gəlməz. Buna görə də inkarlıq və modallıq V.N.Bondarenkonun da dediyi kimi, ayrı və müstəqil kateqoriyalar hesab edilir.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında inkarlıqla modallıq və predikativliyin əlaqəsi məsələsinə də toxunulur. Bu yönümdə inkarlıqla modallıq və predikativliyin əlaqəsi məsələsində fikir ayrılığı vardır. Əgər A.M.Peşkovski, akademik V.V.Vinoqradov, V.A.Admoni inkarlığı modal münasibətlər sahəsinə daxil edirsə, E.İ.Şendels, V.V.Qulıqa, İ.V.Andreyeva və başqaları onu müstəqil qrammatik kateqoriya kimi izah edirlər.

Bir çox tədqiqatçılar isə təsdiq və inkarı mahiyyət etibarı ilə pozitiv və neqativ predikasiya təzahürləri kimi şərh edirlər.

Müasir dilçilikdə bir sıra mənbələrdə təsdiq və inkar cümlələr məhz belə qarşılıqlı vəhdət və əlaqədə tədqiq olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında inkarlığın müəyyənləşdirilməsində E.İ.Şendelsin aşağıdakı tərfi daha geniş yayılmışdır "bir dil kateqoriyası kimi inkarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir"

Professor S.Abdullayevin fikrincə, geniş funksional semantik kateqoriya olan inkarlıq məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir" (1).

Burada inkarlığın bütün cəhətləri semantik, sintaktik, qrammatik-leksik, hamısı bir kompleks şəkildə ifadə olunur. Beləliklə, lingvistik inkarlıq daha geniş ifadə vasitələrində öz əksini tapır. Daha doğrusu, inkarlıq semantikasının ifadəsi üçün bütün dil səviyyələrindəki ifadə əlaqələri: leksik - semantik, leksik - sintaktik, leksik - morfoloji və s. iştirak edir.

Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkarlıq elementinin cümlənin hansı sahəsində reallaşması yalnız struktur faktorla deyil, eyni zamanda bir sıra kommunikativ, pragmatik, funksional-semantik və üslubi şərtlərlə də bağlı olur.

Təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyasının ifadə təzahürləri müxtəlif dillərdə müəyyən tipoloji oxşarlıq və fərqlərlə üzə çıxır.

Bu da təsdiq və inkarın universal fəlsəfi-məntiqi strukturunu təşkil edir. Bu baxımdan inkarlıq semantikasını məntiqi və linqvistik inkarlığın vəhdəti kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Təsdiqlilik və inkarlıq anlayışları əks qütblər olsalar da, həm də bir-biri ilə əlaqədar olan anlayışlardır. Təsdiqlilik və inkarlığın ifadəsində təsdiq və inkar hökmlərin xarakteri və məntiqi strukturundan asılı olduğu kimi, danışanın obyektiv mülahizələrindən də asılı ola bilər. Məhz buna görə də ünsiyyət prosesində bəzən təsdiq cümlə inkar hökmü, inkar əlamətli cümlə isə təsdiq hökmü ifadə edə bilər (1).

Dil faktları belə bir ümumiləşmə aparmağa əsas verir ki, inkarlıq kateqoriyasının ifadəsində və inkarın gerçəkləşməsində bütün dil bazası iştirak edir.

Fransız dilində inkarın ifadə vasitələrinə həsr olunmuş tədqiqat işlərində, inkarın eksplisit (aşkar) və implisit (gizli) ifadə vasitələri nəzərdən keçirilir. Fransız dilində inkarın eksplisit ifadə vasitələrinə inkar ədatı, inkar əvəzlilikləri və inkar zərfləri, həmçinin inkar bağlayıcıları və inkar prefiksləri və suffiksləri tədqiqata cəlb edilir (3). Azərbaycan dilində isə bu funksiya daha çox ədatlarla, inkar şəkilçiləri və prefiksləri ilə reallaşır.

Fransız dilində inkarın implisit şəkildə ifadəsi üçün də müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Müxtəlif sistemli dillər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, müqayisə olunan hər iki dildə inkarlıq həm eksplisit, həm də implisit yolla ifadə olunur. Bu cəhətdən onlar oxşarlıq təşkil edir.

Fransız dili polineqativ (çox inkarlıq) dil tipinə məxsus olsa da bununla belə hər iki müqayisə olunan dildə inkar vasitələrinin bir cümlə daxilində müəyyən sayda rast gəlməsi qeydə alınır. Bəzi hallarda inkar elementinin, şəkilçilərin bir dəfədən artıq işlənməsi inkarın intensivliyi ilə bağlı olur.

Müxtəlif sistemli dillərdə hər bir dilin öz neqasiya vasitələri olsa da, onların inkarın situasiya ilə bağlı olaraq müxtəlif formalarda ifadə olunmasına imkan verir. Beləliklə, dilin polineqativ və mononeqativ quruluşlu olması neqasiya vasitələrindən deyil, neqasiyanın reallaşma strukturlarından asılıdır. Buna eyni zamanda danışanın niyyəti də təsirini göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S. Müasir alman və azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.
2. Hüseynzadə M. Müasir azərbaycan dili. Bakı, 2007.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2000.
4. Benveniste É. Problèmes de linguistique générale, P., 1975.
5. Qinneken J. Principes de la linguistique psychologique, paris, 1907
6. Минкин Л.М. Система средств отрицания в современном французском языке и категория модальности. Самарканд, 1959.
7. В.Н. Бондаренко. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва, Наука, 1983.

Location in the language system of the negation category

Summary

This article is devoted refers to the location in the language system of the negation category and its philosophical-logical features. At the same time, the article describes the universal nature of the negation category and research shows that fact the problem of negation is a controversial issue in linguistics. The article also mentions the mononegative and polynegative structure of the language. Relying upon theoretical opinions we appealed to the linguists of this sphere for learning

Место категории отрицания в языковой системе

Резюме

Лингвистическая категория отрицания занимает особое место среди языковых категорий. В статье рассматривается место категории отрицания в языковой системе и его философско-логические особенности. В то же время подчеркивается универсальный характер категории отрицания также полинегативная и мононегативная структура языка. В лингвистической литературе существуют разные мнения о принадлежности отрицания к какой-нибудь категории. Чтобы обосновать теоретические идеи, которые мы предлагаем мы обратились к работам некоторых ученых-лингвистов в этой отрасли.

Rəyçi: dos. T.Ə. Cəlilova